

El cos, lloc relacional de l'inconscient primitiu¹

Revista Catalana de Psicoanàlisi, Vol. XXXV/1

Conceição Melo Almeida²
Coimbra

L'autora reflexiona sobre les modificacions compulsives de la superfície del cos, tals com tatuatges i pírcings, i sobre el sentir-se lleig com a situacions disruptives d'ordre narcisista que es produeixen en els processos d'identificació. El cos és l'entitat primera en què s'inscriuen aquests processos. L'autora revisita la qüestió de la integració cos-ment en la constitució del Jo, unint els conceptes desenvolupats per Esther Bick («la pell psíquica»), Didier Anzieu («Jo pell») i Donald Winnicott («psicosoma») per posar l'accent en un inconscient primitiu fruit de la juxtaposició de les exigències pulsionals i la matriu relacional.

Paraules clau: Jo corporal, pell, estats no representats de la ment, dissociació, transferència corporal, contratransferència corporal, *reverie*

1. Comunicació presentada a la V Jornada Ibèrica Teòrico-Clínica de Psicoanàlisi, Lisboa, octubre de 2017. Publicada a la *Revista Portuguesa de Psicanálise*, 38 (1), juny de 2018.

2. Psicòloga clínica. Psicoanalista de nens, adolescents i adults. Membre associat de la *Sociedade Portuguesa de Psicanálise* (SPP) i de la IPA.

E-mail: conceicao.m.almeida@hotmail.com

Introducció

Per emmarcar la meua comunicació partiré de tres idees principals: el cos com a entitat primerenca sustentada per l'afirmació tan coneguda de Freud del 1923, que el Jo és «abans que tot i per sobre de tot un Jo corporal»; el cos com un lloc relacional de l'inconscient primitiu on es representa tot allò primerenc, i la idea que les intervencions de l'ésser humà sobre el seu propi cos tenen una funció de diferenciació i de construcció de la il·lusió que som amos de nosaltres mateixos. Em proposo aconseguir un enfocament anterior a allò simbòlic i remarcar les qüestions de la integració cos-ment en l'aparició del Jo i en la configuració de l'objecte intern. Intentaré vincular aquestes idees a les vicissituds de les situacions clíniques en les quals, d'una banda, la corporalitat ens envaeix exposant a través de l'alteració de la seva superfície la turbulència del món intern, imposant-se com una pantalla que ens encega l'atenció flotant; però, de l'altra, ens situa lluny d'aquesta mateixa corporalitat perquè és com si el cos que se'ns presenta fos un altre que és fora, sobri, sense queixa, fèrtil en pseudosolucions. Tot i això, és un cos fet de senyals desvinculats, d'impressions sense record, desproveït de pensament, sense paraules per dir i per connectar que, per la inscripció a la pell, transporta el retorn repetit d'allò que no es pot sotmetre al dol: la negació de la separació i de la pèrdua, la qualitat de la relació amb els seus objectes interns i la disrupció dels seus processos d'identificació.

Té encara una altra particularitat: la crida imperativa i literal al mirar, que ens avança la mesura de la falla traumàtica i de la consegüent problemàtica narcisista, amb el predomini de la part psicòtica de la personalitat governada pel principi del plaer.

En resum, les situacions sobre les quals incidirà la meua reflexió seran totes les que puguem considerar marcades per dos aspectes fonamentals: la compulsió i el dèficit de libidinització. I aquest serà, al nostre entendre, el «nivell de l'aigua» que les diferenciarà de totes les intervencions més saludables sobre el cos.

Compartint la visió d'Alessandra Lemma, vull aclarir que no m'ocuparé del recurs repetit a la cirurgia estètica. Encara que sigui un bon exemple de l'apropiació que l'inconscient fa de les tecnologies, d'acord amb la meua experiència (altres analistes podran tenir una experiència diferent) en aquests pacients hi ha un funcionament autosuficient, de triomf maníac i d'encapsulament narcisista davant els límits de la nostra naturalesa corporal que no els permet tolerar el dolor mental i que, per això, comprometen el treball analític i fins i tot el psicoterapèutic.

El cos com a entitat primerenca

La qüestió de la integració cos-ment ja la presenta Freud el 1905 a través del concepte de pulsíó, en la mesura que té l'origen en el cos, tant en les

quantitats d'excitació provinents del seu interior com en les sensacions desencadenades per estímuls externs, intrauterins i extrauterins. Per una qüestió de supervivència, la pulsio comporta una exigència de treball sobre la ment i una recerca d'interacció, és a dir, una recerca de transformació i de representació. Freud, el 1915 diu: «Si ens dediquem a considerar la vida mental des d'un punt de vista biològic, una pulsio semblarà un concepte situat a la frontera entre l'àmbit mental i el somàtic, com a representant psíquic dels estímuls que s'originen en l'organisme i arriben a la ment, com una mesura de l'exigència que es fa a la ment en el sentit de treballar com a resultat del seu lligam amb el cos».

Per a Freud, el Jo és representat com un mapa psíquic o com una tela on es veu projectada l'experiència sensorial i la relació libidinal que l'individu estableix amb el seu cos, en la unió de base simbòlica amb l'altre. L'adequació de la resposta i la qualitat contenidora d'aquest altre a les demandes pulsionals permet estructurar la distinció entre el dins i el fora, entre el Jo i el no-Jo. D'aquesta manera la relació pell-a-pell amb l'objecte del desig està present, des del principi, en la comprensió de les vicissituds dels processos d'identificació i de diferenciació. Els treballs d'Esther Bick (1968) també subratllen la importància d'un objecte contenidor en l'organització dels estats sensorials primitius mancats d'integració; permet la internalització progressiva d'una pell psíquica com un primer continent corporal que ens ajuda a comprendre la importància de la dependència suficientment bona de l'objecte, tal i com s'expressa, amb tota la vitalitat, en la recerca frenètica que el bebè fa de l'objecte: la recerca de l'olor, de la calor, de la veu, dels límits.

Reprement el concepte freudià del Jo-corporal, Anzieu (1989) també fa una aportació fonamental a la comprensió del sentiment d'existència primerenc a través del seu concepte de Jo-Pell. Així, simplificant, podem dir que es tracta d'una primera consciència corporal, o sigui, d'una consciència primerenca, arcaica, d'existir en un cos a través del qual la criatura es representa a si mateixa en les fases inicials del desenvolupament. Això es pot completar amb el concepte de psicósoma que presenta Winnicott perquè, per a aquest autor, l'adquisició d'una unitat psicósomàtica, d'un psicósoma, o sigui la personalització, es troba a l'origen del sentiment de ser real i de realització.

El cos com a font i pantalla de fantasies inconscients

En els seus treballs més recents, Alessandra Lemma suscita la hipòtesi que les formes més compulsives i extremes d'alteració de la superfície corporal reflecteixen, contràriament, les dificultats per integrar allò més bàsic de la vida: la possibilitat de donar naixement a un mateix. Per delimitar els casos als quals es refereix la seva reflexió, l'autora és psicoanalíticament nítida quan afirma que el seu focus incideix en els que es troben en un estat mental de menyspreu i violència en relació amb el *self* i amb l'objecte, i on la qualitat de la relació d'objecte accentua la necessitat i la compulsio d'actuar sobre el cos.

En la comprensió d'algunes fantasies inconscients dominants, subjacents, a la recerca de modificacions corporals, Lemma identifica tres tipus de fantasies que jo consideraria molt conegudes per a qui treballa amb la patologia narcisista: la fantasia de reivindicació, la fantasia d'autosuficiència i la fantasia de la combinació perfecta.

Quant a la primera d'aquestes fantasies, l'autora suggereix que les modificacions corporals tenen la funció de rescatar el *self* d'una presència aliena, que s'experimenta com si residís al mateix cos. Aquesta fantasia fa referència a l'expulsió d'aquest objecte abusador i corruptor. La fantasia de l'autosuficiència expressa l'atac envejós a l'objecte l'autonomia del qual és al mateix temps intolerable. El *self* regressa amb la creença que es pot *criar* a si mateix alhora que nega i rebutja qualsevol experiència de dependència. Després d'haver expulsat l'objecte i d'haver-ne prescindit, l'individu romandrà sota l'emblema de la fantasia de la combinació perfecta, és a dir, paradoxalment en la creença inconscient que està criant un cos ideal que garantirà l'amor i el desig de l'altre. La kleiniana Catalina Bronstein (2009) afegeix que totes aquestes fantasies revelen, d'una banda, que el cos proporciona el contingut de la fantasia i, de l'altra, com es converteix en el llenç sobre el qual es representen aquestes fantasies. Però parlar dels continguts que vehicula el cos implica pensar també en els registres sensorials de les experiències precoces no processades, per tant, no organitzades en fantasies i, així mateix, en el potencial destructiu deixat per les projeccions parentals sobre el cos del bebè.

A tall de metàfora extrema, per il·lustrar de forma punyent el vincle entre la privació de la mirada amorosa de la mare i l'afecte reconeixedor del pare, amb el símptoma de sentir-se lletja, Lemma rescata *Frankenstein*, la clàssica novel·la de Mary Shelley: ella mateixa orfe de mare, en la seqüència del seu part, com un Prometeu contemporani, encadenat a un estat interior de foscor i de fred glacial on, amb poca traça, captura i estrangula objectes desproveïts de suport interior de manera que els arrenca la possibilitat de mirar-lo. Rebutjat ell, rebutja igualment, per identificació projectiva massiva, el monstre que crea perquè li resulta insuportable experimentar la bellesa i l'harmonia que emana de la integració de les parts. Les mans que busquen el contacte són les mateixes mans que maten, i la mirada de l'altre és tan desitjada com detestada. És de remarcar que la tria d'aquesta metàfora subratlla allò bell i allò lleig com una experiència emocional interna resultat de la intersubjectivitat, en la qual sentir-se bell significa poder tenir una experiència de totalitat i d'unitat, per identificació amb els objectes interns sentits com a tals i per oposició a allò lleig que denota dissociació i ruptura amb el que hi ha de més terrible dins nostre i que s'ha de posar a fora.

Dissenyar el Jo corporal amb colors de *reverie*

Transposant als nostres enquadraments, en aquestes situacions de profund sentiment de ser lleig, que tanmateix no arriben a recórrer a la cirurgia

estètica, el que els nostres pacients ens transmeten, verbalment o no, és un cos no desitjable, un cos que odien, que no poden suportar veure reflectit, que anhelan i aspiren a poder-lo alterar: el nas i la mandíbula, els ulls, les galtes, els pits, el sexe, sense aconseguir establir el lligam amb la qüestió dels territoris ocupats per l'objecte i amb la lluita per l'expulsió del seu invasor.

Encara que en els pacients en anàlisi el paper de les modificacions del cos s'ha d'explorar de forma detallada, es comprova que hi ha un consens teòric en el sentit que els *pirings*, els tatuatges, el sentiment de ser lleig, el desig d'una altra identitat, tenen connexió amb nivells més primitius de la ment i, en conseqüència, amb la particularitat que ens confronten amb el passatge difícil des del cos concret fins al simbòlic i al pensament, que podem dir que així contribuiria a la resolució del símptoma, una mica com els intents fallits en els casos psicossomàtics. Seguint Rosenfeld (1971), podem pensar en tot aquest conjunt com en imatges del narcisisme destructiu i d'una part psicòtica de la personalitat, però accentuant una relació d'ordre perversa amb el *self* corporal, on les inevitables conseqüències de la presència d'un objecte decebedor, tals com la privació, l'abandonament o el rebuig, s'inscriuen en el cos a través de la ràbia que s'experimenta sobre un mateix, perquè el cos va ser el lloc de la devastació i de la pèrdua. Ricardo Lombardi defensa la idea de la dissociació i atreu l'atenció cap a una altra dinàmica cos-ment on la nuesa de les sensacions és invisible a les vestimentes de les quals la ment es pugui voler revestir; parlant dels casos clínics de dissociació i de disharmonia com un nou desafiament per als psicoanalistes, ens ajuda a apropar-nos a situacions més difícils. Investigant noves hipòtesis conceptuals, s'interessa pels treballs de Matte Blanco que desenvolupen les idees de Freud sobre l'inconscient no-reprimit no com un lloc, sinó com un sistema mental contínuament actiu i impenetrable per a les coordenades d'espai i de temps que organitzen el pensament, cosa que per a ell implica que el cos en si mateix sigui originalment desconegut per a la consciència i irrepresentable. Tal vegada Fernando Orduz ho dirà d'una altra manera: «El que passa en el cos ni la mare ni el bebè no ho saben; només tenim accés a les acotacions». És això el que Orduz diu que ens atreu cap a la *reverie*.

Fent servir una metàfora corporificada és com si només la *reverie* pogués proporcionar enzims que transportin tota aquesta informació sensorial primitiva intensa cap a una altra organització amb límits, mediatitzada pel principi de realitat. I quan tenim en anàlisi un pacient que ens remet cap a l'existència d'un cos sense límits, des del meu punt de vista aquesta «vitalitat metabòlica» és un dels aspectes axials que falten.

Una de les vicissituds d'aquests processos en l'anàlisi és que el tipus de material que se'ns presenta pot venir, majoritàriament, a través de la transferència corporal, o sigui també aquí, d'acord amb Lombardi, allò que el pacient no sap, allò que no pot transferir a l'altre, ho transfereix cap al seu propi cos. I moltes vegades, aquest material només pot ser captat per la contratransferència corporal, per mitjà de sensacions-reaccions que l'analista

encara estarà lluny d'expressar verbalment i per a les quals no té encara un sentit, però que s'imposen com «un elefant a la sala». Afegim-hi que la contratransferència diu molt també de l'*estat de la ment* del mateix analista i de la seva receptivitat envers els continguts específics del pacient.

Donada la predominança de les característiques sensoriovisuals en aquests processos i concordant amb Fernanda Alexandre quan diu que una sessió es pot escoltar com si fos un somni, entenem que aquest material també es pot rebre com si es tractés d'un somni amb una funció contínua diürna/nocturna, amb desplaçament, condensació, representant els processos primaris del Jo i permetent-nos un accés a les experiències en brut que no van poder ser mentalitzades, donant-nos a conèixer senyals de la relació del Jo amb els objectes interns. En tot cas, gràcies a la seva concreció, en ocasions s'aproxima al somni evacuador. Les imatges soltes, gravades, clavades, esguerrades o cicatritzades a la pell, una aquí i una altra allí, en són una il·lustració paradigmàtica. Poden tenir narrativa, però no tenen narrativa de somni. És amb la *reverie* que en ésser topografiades, lligades, ens permeten construir, conjuntament amb el pacient, una cesura, un «vel d'il·lusió» i, per tant, una «barrera de contacte» que li va donant immunitat emocional davant de la qualitat massiva de les impressions sensorials que permeten que el cos passi a ser més habitat per la ment. En el fons, estem construint un anagrama amb les modificacions que el pacient porta damunt del cos, és a dir, una transposició d'elements d'unes imatges a unes altres (en la nostra *reverie*, una cicatriu determinada pot sorgir enmig d'un tatuatge, etc.) com una manera de crear noves imatges i noves visions i així somiar el somni tridimensional, propulsor, que el pacient encara desconeix. Si somiar de nit protegeix el dormir, per a Bion somiar de dia és «dormir» durant la vigília i preserva la mentalització. Calma les sensacions beta, doloroses, que distreuen i ajuda la persona a concentrar-se.

Encara des del punt de vista de la tècnica i de la meva experiència amb aquesta expressió de la part psicòtica de la personalitat, penso que hi ha dos aspectes específics més del *setting* que, des del començament, es posen en evidència i s'han de tenir en compte. El primer és que la transferència corporal és un tipus de transferència molt afectada per mecanismes de dissociació, clivatge i identificació projectiva, on el *self* i l'objecte són experimentats com si estiguessin fragmentats i on el cos idealitzat i omnipotent funciona com un refugi psíquic. El segon és que l'analista no és el primer objecte cap al qual es transfereixen odi i amor. La cirurgia que s'opera en el camp, que permet fer evolucionar una transferència corporal en la direcció d'una transferència cap a l'analista, és delicada i fina, ja que ha d'identificar en el material allò que és evacuació d'aspectes aliens a la pròpia personalitat, allò que és necessitat de control i de possessió, i allò que és crida a la comunicació. Molts cops la crida està carregada d'un imperatiu de supervivència: és urgent que hi hagi algú que sigui capaç de ser allí i resistir-se al rol de ser el *suposat saber*, la qual cosa pot ser sentida com un judici o com una intrusió. I serà pel contacte amb aquesta demanda que l'analista trobarà

un camí per ser acceptat a l'interior d'aquesta bombolla i farà les seves barreres més mal·leables. D'altra banda, i paradoxalment, en no ser el primer objecte per al pacient, l'analista és sentit per aquest pacient com un observador exclòs, com un *equivalent al superjò (super-ego like)*, la mirada del qual, encara que sigui desitjada, pot ferir d'humiliació l'orgull d'un narcisisme molt debilitat. Si està menys en sintonia amb aquests aspectes, l'analista pot contribuir, eventualment amb l'*enactament* repetit, a instal·lar la reacció terapèutica negativa, l'*impasse* i fins i tot l'abandonament, de manera que exercirà un vell rol del món fantasmagòric del pacient, que no transforma res.

Voldria ara acabar amb l'observació que és important que l'analista pugui acceptar la pèrdua del paper central i redefinir el lloc transferencial en el que es veu col·locat, elaborant el dol necessari, perquè es pugui iniciar un dol en el pacient. Crec que aquesta obertura el deixarà més desarmat i disponible per a la seva capacitat onírica en l'aquí i l'ara i per saber-se lliurar amb humilitat al pacient. I això em sembla nuclear en els casos de què estem parlant, en la mesura que, per *donar-se naixement* a si mateix, primer el pacient haurà de patir el dol dolorós d'una cosa que Drumond de Andrade (2004) transmet tan bé amb les paraules tretes del poema «Les contradiccions del cos»:

*El meu cos no és el meu cos
és il·lusió d'un altre ésser.
Coneix l'art d'amagar-me
i de tal manera és astut
que m'oculta a mi de mi mateix.*

*El meu cos, no el meu delegat
el meu embolcall tancat,
el meu revòlver per a espantar
ha esdevingut el meu escarceller,
em sap més del que jo em sé.³*

Potser només acceptant això és possible l'experiència paradoxal que ens introdueix en l'humà sentit de la realitat, tan imprescindible com il·lusori, d'ésser amos de nosaltres mateixos, la qual cosa no arribarem mai a ser de veritat.

Traduït del portuguès per Pere Beà Torras

3. Versió del traductor.

RESUMEN

La autora reflexiona sobre las modificaciones compulsivas de la superficie del cuerpo, tales como tatuajes y piercings, y sobre el sentirse feo como situaciones disruptivas de orden narcisista que se producen en los procesos de identificación. El cuerpo es la entidad primera en la que estos procesos se inscriben. La autora revisita la cuestión de la integración cuerpo-mente en la constitución del Yo, uniendo los conceptos desarrollados por Esther Bick («la piel psíquica»), Didier Anzieu («Yo piel») y Donald Winnicott («Psicosoma») para poner el acento en un inconsciente primitivo fruto de la yuxtaposición de las exigencias pulsionales y la matriz relacional.

Palabras clave: Yo corporal, piel, estados no representados de la mente, disociación, transferencia corporal, contratransferencia corporal, *reverie*

SUMMARY

The author reflects on the compulsive modifications of the surface of the body, such as tattoos and piercings, as well as on the feeling of being ugly, as disruptive situations of a narcissistic order, that happen in the identification processes. She revisits the question of body-mind integration in the constitution of the Self, summoning the concepts developed by Esther Bick (“psychic skin”), Anzieu (“skin ego”) and Winnicott (“psychosoma”), to emphasize a primitive unconscious as a result of the juxtaposition of drive demands and the relational matrix.

Key words: body-self, unrepresented states of mind, dissociation, body transference, body countertransference, *reverie*

BIBLIOGRAFIA

- ABRAM, J. (2007). *The Language of Winnicott. A Dictionary of Winnicott's Use of Words*. Londres, Karnac
- ALEXANDRE, F.(2014). *A experiência psíquica. Ensaio sobre a construção do processo psicanalítico*. Lisboa, Fenda Edições
- ANDRADE, C.D. (2004). *Corpo*. Rio Janeiro, Editora Record
- ANZIEU, D. (1989). *The Skin Ego*. New Haven, CT, Yale University Press
- BICK, E. (1968). The experience of the Skin in Early Object Relations. *Int. J. Psychoanal.*, 49, p. 558-566. Versió cat., L'experiència de la pell en les relacions d'objecte primerenques. *Rev. Cat. Psicoanàl.*, X/1-2, 1993
- BION, W. (1962). *Learning from experience*. Londres, Karnac
- BRONSTEIN, C. (2009). Negotiation Development. Corporal Reality and Unconscious Phantasy in Adolescence. *Bulletin of the British Psychoanalytical Society*, 45 (1), p. 17-26. In (A. Lemma) *Under the Skin. A Psychoanalytic Study of Body Modification*. Londres & Nova York, Routledge
- FREUD, S. (1905). Três Ensaio sobre a teoria da Sexualidade. *Standard Brasileira*, VII. IMAGO Editora. Versió angl., Three Essays on the Theory of Sexuality. *S.E.*, 7

- (1915). Instintos e suas vicissituds. *Standard Brasileira*, XXIII. IMAGO Editora. Versió angl., *Instincts and Their Vicissitudes*. S.E., 14
- (1917). *Mourning and Melancholia*. S.E., 14
- LEMMMA, A. (2010) *Under the Skin. A Psychoanalytic Study of Body Modification*. Londres & Nova York, Routledge
- (2015). *Minding the body. The body in psychoanalysis and beyond*. Londres, Routledge
- LOMBARDI, R. (2002). Primitive Mental States and the Body: A Personal view of Armando B. Ferrari's Concret Original Object. *Int. J. Psychoanal.*, 83, p. 363-381
- (2016). *Formeless Infinity. Clinical Explorations of Matte Blanco and Bion*. Londres, Routledge
- ORDUZ, F. (2016). Entrevista amb Fernando Orduz. Lisboa
- ROSENFELD, H. (1971). *Impasse and Interpretation*. Londres, Routledge
- SHELLEY, M. (1818). *Frankenstein*. Edições BIS, 2009. Versió catalana de Quim Monzó, *Frankenstein o el Prometeu modern*. Barcelona, Ed. La Magrana, 1983
- STEINER, J. (2011). *Seeing and Being Seen. Emerging from Psychic Retreat*. Londres, Routledge. Versió cat., *Veure i ser vist. Sortint d'un replegament psíquic*. Barcelona, Viguera Editors, 2015 (Col·lecció Monografies de Psicoanàlisi i Psicoteràpia)
- WINNICOTT, D. (1954). Mind and its relation to the psycho-soma. In (J. Abram) *The Language of Winnicott. A Dictionary of Winnicott's Use of Words*, p. 243-254. Londres, Karnac, 2007

